

ԴՐՈՇՆԿ

„ ՀԱՅ ՅԵՂԱՓՈԽԱԿ. ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ “ ՕՐԳԱՆ

Հոկտեմբեր, 1894 թ.

Վախ Սասունում, կոտորած Մշում, կոտորած Եւզոկիայում, կախաղան Բաղէշում, բանտարկութիւն և խուզարկութիւն երկրի ամեն մի անկիւնում, արգելք գաղութականներին և պանդուխտներին վերադառնալ Հայրենիք, Տաճկահայաստանից դուրս գտնվող տաճիկների, չէրքէզների հոսանք դէպի Տաճկահայաստան, Համիդիէի նոր զորախմբերի կազմակերպելը . . . և այս բոլորը մի բուն անգէն, անպաշտպան, չարքաշ, աշխատասէր հայ երկրագործ և արհեստաւոր ժողովրդի դէմ է։ Ինչո՞ւ. — որովհետև նա յանդգնութիւն ունի բողոքելու տիրող վայրենի և գազանային պայմանների դէմ, որովհետև նա համարձակվում է պաշտպանել իր անձը, պատիւը, աշխատանքը բաղդախնդիրների, գողերի դէմ, որովհետև նա ձգտում է բարեփոխել երկրի այժմեան պայմանները, ձեռք բերել անկախ կեանք, ինքն իրեն կառավարելու իրաւունք։ Ահա այս պահանջի դէմ, իբրև պատասխան, սուլթանի „ողորմած“, „հայրախնամ“ կազմակերպված կառավարութիւնը դէմ է դնում իր ամբողջ ուժով՝ թնդանօթներով ու զօրքով, աւազակ քրդերով և բաղդախնդիր բաշիբուզուկներով, և այն էլ ինչ միջոցներով. — աւերակ, մոխիր դարձնելով գիւղեր, սրի, կրակի տալով մանուկ, աղջիկ, կին, տղամարդ . . . Այո՛, սուլթանի կառավարութիւնը աշկարայ, առանց ամօթի, առանց կարմրելու դուրս է եկել իր ամբողջ ուժով ժողովրդի դէմ, գործ դնելով այն միջոցները, որոնք տեղի էին ունենում մարդկութեան պատմական կեանքի այն ժամանակամիջոցում, երբ գոռոզ ու բաշիբուզուկ յաղթող բռնակալը յաղթված ժողովրդի դիակներից աշտարակներ էր շինում և նրա բարձրութիւնից էր դիտում իր ձեռքով աւերակ, մոխիր դարձրած երկիրը, հիանում էր մարդկային արիւնով ներկված բնութիւնով և իբրև նշան գոհունակութեան, հրճուանքի, ամբողջ սրտից դժոխային քրքիջ արձակում . . .

Տասն և իններորդ դարում, որով պարծենում է եւրոպական բուրժուազիան, տալով նրան ամեն տեսակ սի-

րուն ու լաւ ածականներ՝ ազատութիւնից մինչև եղբայրութիւն, նոյնատեսակ դէպքեր են տեղի ունենում նոյն իսկ այդ „ազատութեան և եղբայրութեան“ դարի զաւակների աչքի առաջ։

Միակ տարբերութիւնն այժմեան բռնակալ սուլթանի և նախկին բաշիբուզուկ բռնակալի մէջ նրանումն է, որ այժմեանը նստած իր փառահեղ պալատում՝ անձամբ չի մասնակցում, այլ հրամաններ ու ծրագիրներ է տալիս ոչնչացնել ամեն ինչ, ոչինչ չինայել ազատվելու այն տարրից, որ խանգարում է իր հարեմական հանգստութիւնը, որ սպառնում է նրան զրկել իր հիւրիների փաղաքշանքից, որ խանգարում է նրան իր վաւաշոտ, անսնային կրքերին ազատ, հանգիստ բաւականութիւն տալու։ Եւ դրա համար նա մարդկային զոհեր է պահանջում, դրա համար նա արիւն է ուզում, դրա համար նրան աւերակներ են հարկաւոր. նա ուզում է դիակների և աւերակների վրայ թագաւորել իբրև լեշակեր, միայն թէ հանգիստ, խաղաղ կեանք ունենայ . . .

Եւ ահա նրա հաւատարիմ գամիռները, սուլած, լերք գետադանները, որ դրան մօտ շնթրած՝ սպասում են հացի փշրանքի, ամենայն եռանդով ու հաւատարմութեամբ կատարում են իրենց տիրող հրաման-ցանկութիւնը, որովհետև քաղցած են, որովհետև դրանք Նրդըֆի պալատի արիւնախում գահակալի տկարներիցն են, պատըրակ բռնելով ամեն չնչին բան, յարձակվում են ժողովրդի վրայ իրենց գազանական ամբողջ կրքով, լլկում, թալան ու կոտորած անում։

Տաճկահայաստանն այժմ՝ արեան դաշտ է դարձել. — արիւնտ են նրա աղբիւրները, գետերը, արիւնտ են նրա արտերը, դաշտերը, մարգագետինները, հրդեհի է տուած, մոխիր է դարձրած գիւղացու տուն-տեղը, աւերի, թալանի է տրված նրա ունեցածը, գազան քրդի և զինուորի սուխների վրայ են բարձրացրած անմեղ մանուկներին, կոյս աղջկներին, խարոյկի վրայ են խորովում տղամարդկանց։ Ահա այսպէս է յագեցնում իր գազանային ծարաւը բռնակալը, սրա օրինակին են հետեւում և գամիռ-փաշաների, բէյերի շարքը . . .

Թշուա՞ն և անբա՛ղդ երկիր, Թշուա՞ն և անբա՛ղդ ժողովուրդ... Մինչև ե՛րբ, մինչև ե՛րբ պէտք է շինքդ ծոես ստոր, ամարդ սուլթանի կառավարութեան լծի տակ, մինչև ե՛րբ պէտք է ասնես կոտորածը, մինչև երբ պէտք է տանես նահատակի կեանքը... Բաւական է, բաւական, հայ ժողովուրդ, կրել այդ անարգ լուծը, տանել ամեն տեսակ անպատուութիւն: Թշնամին ոչինչ չի խնայում, իսկ դ՞ու... դու միշտ նոյն ստրուկը, նոյն հըու հպատակը, բաւական չէ:

Բաւական է քաջարի սասունցու համար, նա այլ ևս անկարող է տանել այդ ամօթալի լուծը, ահա նա բարձրացրել է ապստամբութեան դրօշակը, յոյսը դնելով իր լերան ծերպերի, ժայռերի, քարերի վրայ. էլ ո՞ւմ վրայ կարող էր դնել... Սասունն ապստամբվել է, Սասունը կռվում է մեն-մենակ, և ո՞ւմ դէմ:— Կազմակերպված, թնդանօթներ և կանոնաւոր զօրք ունեցող կառավարութեան դէմ:

Բայց այդ կազմակերպւած «հօր» կառավարութիւնը մի քանի ճակատամարտից յետոյ, յոյսը կտրում է զէնքով ճնշել սասունցուն և նա դիմում է ստոր խորամանկութեան, նրան խաբում է. հաշտութեան դրօշակ է բարձրացնում. սասունցին, ազնիւ, բնութեան այդ հարազատ զաւակը հաւատում, իջնում է իր ծերպերից, մօտենում է հաշտութիւն խնդրողին և... գնտակահար է լինում, մի գիւլ էլ թշնամուն զօհ տալիս: Բայց այդ չէ յուսահատեցնում քաջ սասունցուն, որ վճռել է կամ մեռնել պատաւոր մահով կամ ջարդել անարգ ստրկի լուծը, նորից ամրանում է իր բնութեան գրկում և շարունակում է իր կռիւր:

Սասունն ապստամբվել է, Սասունը կռվում է: Կառավարութիւնը կատաղած, փրփուրը բերնին, վրէժխնդրական ոգով լցված, կոտորած է անում: Նա վճռել է ամեն ինչ մոխիր դաքձնել, նա վճռել է դիակները վերայ բարձրանալ և այնտեղից հրձվիլ, զուարճանալ արիւնոտ, մոխիր դարձած տեսարանով...

Իսկ մե՞նք. մենք սասունցուն մենակ ենք թողել, մշցուն գազանի ճանկը պցել, կախաղանը դիակներով զարդարել. ահա մեր արածը, — ամօթ: Ամօթ, երբ Թշնամին վճռել է ոչնչից ոչինչ չխնայել, ամեն ինչ ոչնչացնել, մենք դարձեալ անտարբեր ենք դէպի տանջվող չարչարվող մարտիրոս դարձած ժողովուրդը. ամօթ, երբ անզէն, յուսահատ ժողովուրդը, անկարող լինելով տանել աննկարագրելի, անլսելի գազանութիւններ ու բռնութիւններ, գլուխ է բարձրացրել ընդդիմադրում է, ջանքեր է անում իրեն պաշտպանելու, և մենք օգնութեան ձեռք չենք կարկառում. ամօթ, երբ երկիրը զօկվում, ամայանում է ժողովրդից, երբ ամեն ինչ քանդում, աւերակ

են դարձնում, երբ մօրը գրկից սուխնով են խլում մանուկը և մօրը քարաժայռից գլորում, երբ լիրբ ու լըպիրշ անպատուութեան են տալիս փղյս աղջկայ մարմինը և ապա իբրև դիակ սուխնի վրայ բարձրացնում, երբ եղբայրը քրոջն սպանում է իբրև միակ միջոց նրա «ազատութեան», երբ... Եւ մենք ձեռներս ծալած՝ հանգիստ նստած ենք առանց՝ կարմրելու, առանց ամօթի: Ո՛չ խղճի խայթ, ո՛չ պատուի զգացում: Ինչի՞ ենք նման... Ամօթ է. ինչո՞ւ ապրել, ապրել ամօթանք տանելու, ապրել ստրուկ լինելու: Բաւական է, բաւական այս ամօթանքը, ժամ է արդէն վերջ տալ անարգ լծին, ժամ է արդէն կամ ապրել իբրև մարդ, կամ մեռնել պատուաւոր մահով. ընտրենք երկուսից մէկը...

Ա Պ Ս Տ Ա Մ Բ Ո Ւ Թ Ի Ի Ն Ի Ս Ա Ս Ո Ւ Ն

Այս առաջին անգամը չէ, որ Սասուն գլուխ կը բարձրացնէ. 80-ական թուականներէն սկսեալ Սասունցիք միշտ տեսակ մը պատերազմական դրութեան մէջ են: 91 թիւն էր, երբ տաճիկ պետութիւնն այդ բուռը քաջերու դէմ 2000-էն աւելի զօրք և թնդանօթներ զորկեց, բայց կոտորածով և խայտառակութեամբ ստիպված եղաւ յետ փախչիլ:

Այդ անընդհատ կռիւներու միակ պատճառն հարկն է. պետութիւնը կուզէ կիսաանկախ լեռնական Սասունի զաւակներու վերջ հարկերու ճանր լուծի տակը մըտցնել. իսկ այդ բուռ մը կտրիճները, որ դարերէ ի վեր ստրկած են հարկ չվճարելու, ամեն կերպ աշխատած են դիմադրել և այսօր ալ կը դիմադրեն քաջաբար:

Աս ալ նկատելու է, որ եթէ նոյն իսկ Սասունցիք ուզենայ հարկ տալ, ոչինչ ունի վճարելու, վասն զի այդ լեռնածերպերն անոր այնքան պտուղ չեն կրնար հասցնել, որ գէթ իրեն ապրուստը հայթհայթ է, ո՛ւր մնաց հարկ վճարելը:

Դեռ այս ամառ, յուլիս ամսի սկզբները պետութիւնը մարդ զրկեց և հարկ ուզեց քաջ Տալուրկայ զաւակներէն. անոնք բաց է թող յերթեցին: Այլին 300-ի չափ զօրք և խել մը քուրդ ցեղեր ոտքի հանեց անոնց դէմ, բայց սասունցիք ցրեցին այդ ամենն առաջին իսկ յարձակմամբ: Փաշան ուզեց օգտվիլ հանգամանքներէն, լուութիւն պահպանեց և դէպ Սասուն տանող միակ ճամբու կամուրջը, որ քանդեր էին սասունցիներն 1891-ը ապստամբութեան ատենը, ուզեց նորէն շինել, որ հեշտութեամբ մտնի Սասնոյ սիրտը: Սասունցիք հասկցան բանի էութիւնը. յարձակեցան կամուրջ շինողներու վրայ: Թուրքերն օգնութեան եկան. սասունցիք մօտ 10 մարդ կոտորելէն ետքը՝ կամուրջն ալ քանդեցին և լեռ ելան: Փաշան բարկացաւ և նորէն ուզեց զօրք հանել սասունցոց դէմ:

Նոյն ատեն մէկ աւելի ծանր դէպք մ'ալ տեղի ունեցաւ. քիւրդ աշիրէթներէն մէկ ցեղ մը յանդգնութիւն կուսնեայ յարձակիլ Սասունի Շէնիկ գիւղին նախրի վրայ և ոչխարներուն հօտը քշել տանել: Կտրիճ

չէնիկցիք հրաւեր կը կարգան դրացի գիւղերուն, որ միացեալ ուժերով երթան, ոչխարը յետ բերեն և վրէժը լուծեն: Հրաւերն արձագանգ կը գտնի. խումբ մը կտրիճներ քիւրդերու վրաններու վրայ կը յարձակին, շատերուն կը վերաւորեն և ոչխարները յետ կը բերեն: Այս դէպքերէն քիւրդերը կատաղած, գազան դարձած, հրաւեր կը կարգան ամեն աշիրէթներուն՝ միանալ և կործանել ամբողջ Սասունը: 10-էն աւել քիւրդ ցեղեր, խել մը կանոնաւոր զօրք հետներն առած, լեռնական թնդանօթներով օգոստոս ամսին մէջ կը խաղան Շէնիկ գիւղի վրայ: Կին, տղամարդ, մանուկ, ծեր զինված են Շէնիկի մէջ, վճռեր են մինչև վերջին շունչ դիմադրել: 7 օր շարունակ կը պաշարեն քիւրդերը, բայց առիւծ չէնիկցիք բարձրէն, անառիկ լեռներու գլխէն կրակ ու ժայռեր կը թափեն այդ գազանային բանակի գլխուն: Քիւրդերու բոլոր ջանքերն ի զուր կանցնին: Խեղճերն յոյսերնին կորած կսկսին յետ քաշվիլ: Այդ ատեն առիւծասիրտ լեռնականները կայծակի պէս կը սլանան անոնց յետևէն, շիրթուծիւն կը ձգեն և բաւական մարդիկ կը կոտորեն. դիակներուն ալ քիթ ու ականջները կտրելով՝ այրված սրտերնին կը հովացնեն ու լեռը կը քաշվին: Ան ատեն քիւրտ ցեղապետները կերթան Մուշի փաշայի դուռը և լալազին օգնութիւն կը հայցեն, ըսելով, որ սասունցիք իրենց հանգիստ չեն տար:

Նոյն միջոցներն արդէն վրայ հասած էր կամուրջին պատմութիւնը, այնպէս որ փաշան առանց այն ալ կատաղած էր, խկոյն իր տրամադրութեան տակն եղած փոքրածիւ զօրքը քանի մը քիւրդ ցեղերու հետ միասին կը շրջէ սասունցոց վրայ, ատոնք կոտորած մ'ուռելով յետ կը փախչին, կուգան Մուշ ու սնտոի առասպելներ կը հնարեն, թէ իբր սասունցոց օգնութեան եկան բարձրէն, ամպերու մէջ նստած խումբ մը մարդիկ, որ սասունցիք կը պատրաստին Դաշտի վրայ քաշելու... Փաշան կը դիմէ կեղտոտ խորամանկութեան, հաշտութիւն կառաջարկէ սասունցիներուն, կը խոստանայ հարկերէ ազատ, կացուցանել: Միամիտ լեռնականները կը խաբվին և լեռներէն վար կիջնին: Պատերազմական ամեն ազնուութեան դէմ գնալով՝ այդ անամօթ մարդիկը կը բռնեն մէկ գիւղի գլխաւորները, կը կոտորեն, գիւղը կաւերեն՝ ամեն անգթութիւն կընեն: Մնացեալ սասունցիք կը զգուշանան և կրկին կամրանան իրենց լեռները: Այն ատեն փաշան իրեն անզօրութիւնը տեսնելով, Սասուն պաշտօնապէս ապստամբած կը հրատարակէ և կը դիմէ Բաղէշու, Էրզրումի և այլ կուսակալներուն զօրք ուղարկելու: Իսկոյն Էրզրումէն 2500 զօրք և քանի մ'ալ լեռնական թնդանօթներ կը խաղան դէպի Մուշ. 500-ի չափ զօրք ալ կուգայ Բաղէշէն, ատոնց հետ կը միանան բոլոր քուրդ աշիրթներն՝ որով կը կազմուի բաւական պատկառելի բանակ մը: Ատոնց առաջ կընկնին Սասնոյ սահմանի պզտիկ գիւղերը. բնակիչք կը քաշուին Տալուրիկ անառիկ աւանը, որ արծիւի բռնի պէս կ'պած է երկամբարձ ժայռերու կուրծքէն:

Կը պաշարեն Տալուրիկը, իսկ Սասունի կորիւնները կսկսեն իրենց գնտակի հեղեղները, քարերը տեղացնել մանակի վրայ: Դիմադրութիւնը կատաղի է, բայց ար-

դեօք սուլը, այս երկու երեք սուլ տարիներու մշտական անօթութիւնը չի ստիպեր խեղճերուն ընկճվելու: Օգնութեան բնաւ յոյս չկայ. Դաշտեցու մէջքն այսօր վաղը կը կոտորվի բռնութեան ծանրութեան տակ. իսկ մենակ Սասունը հազիւ տասնեակ մը գիւղեր կը պարունակէ իր մէջ՝ ամենքն ալ աղքատ, օր հացի կարօտ:

Ռուսաստանի հայը կուզէր ցնցող դէպքեր, արիւն-հեղուծիւններ, որ օգնութեան հասնէր, ահա՛ և դէպքը, կրակը բռնկած է, շտապեցէք, փող զէնք հասուցէք, գուցէ յաջողի այդ բուռն քաջերու կրակէն հրդեհ մը ծագեցնել: Թէ ամէն ըսածնիդ հնչին բառեր չէին, օգնեցէք սասունցիներուն:

Կ Ո Տ Ո Ր Ա Ծ Ի Մ Ո Ւ Շ

Մուշի և շրջակայ գիւղերու հայ ժողովուրդը Թահսի Փաշայի և կառավարական պաշտօնեաներու անլուր կեղեքումներէն ու հարստահարութիւններէն յուսահատած՝ խումբերով կը դիմեն կառավարութեանը, կեղեքիչներու պատժվիլը կը պահանջեն և իրենց յափշտակած գոյքերը կուզեն: Կառավարութիւնն անուշադիր կը թողու ադոնց բողբոջները, կը վռնտէ և կը փորձէ ցոյցի հեղինակները ձերբակալել: Ժողովուրդը կը դիմադրէ և չի թուրուր, որ ձերբակալեն: Այդ դիմադրութեան վրայ շիրթութիւնը կը մեծնայ. ամէն կողմէ հայեր և թուրքեր կը թափին կառավարութեան դուռը: Ահա այդ ատեն կսկսի հայերու և թուրքերու ընդհարումը, որ կը վերջանայ հայերու յաղթութեամբ: Հայերը մեծ ջարդ կուտան թուրքերուն, որ կը ձգեն, կը փախչին: Օգնութեան եկած սակաւածիւ զօրքն ևս խոյս կուտայ: Հայերը Մուշի կառավարական տունը կը գրաւեն: Միւթէսերիֆը հեռագրով զօրք կը պահանջէ և մի և նոյն ժամանակ թուրք խուժանը կը գրգռէ: Համիդիէ զօրքն օգնութեան կուգայ և, միանալով թուրք գրգռված ամբոխի հետ, կը յարձակին հայերու վրայ. կսկսի հայերու կոտորածը:

Մուշի կոտորածին մէջ հայերէն կսպանվին 270 հոգի, 400-500 հոգի ալ կը վերաւորվին: Ասոնցմէ զատ բազմածիւ ձերբակալութիւններ, բանտարկութիւններ տեղի կուենան: Համիդիէի զօրքը յարձակված է Շէնիկ, Սէմալ և ուրիշ 3 հայ գիւղերու վրայ. գիւղացիները փախած ապաստանած են Սասնոյ Տալուրիկ գիւղը: Համիդիէի զօրքը գիւղերը կողոպտելէն, թալանելէն, ետքը՝ կը հրդեհէ, կրակ կուտայ յիշեալ 5 գիւղերը: Այդ գիւղերն այժմ մոխրի կոյտեր կը ներկայացնեն:

Կ Ո Տ Ո Ր Ա Ծ Թ Ե Ի Դ Ո Կ Ի Ա

Հազարապետ մը խուզարկութեան համար քանի մը փոխաներու և զափթիէներու հետ հայոց թաղը կերթայ և քանի մը տուն կը խուզարկէ յեղափոխական փրնտրելու պատրուակաւ: Տարակոյս չկայ, որ խուզարկութիւններն ապարդիւն կընեն: Հազարապետը կը պոռայ, կը կանչէ և յեղափոխականը կը պահանջէ: Այդ միջոցին թուրք մուռնտիկ մը թուրքաց թաղը և շուկան կը շօջի, պոռալով՝ «Յարձակվեցէք հայոց թաղի վրայ, կոտորեցէք անհաւատները, պղծեցէք անոնց կիները: Մուհամեդէն կը վարձատրվի»: Մուռնտիկի այս հրաւերի

վրայ մահապատժի գինեալ խուժանը կը յարձակի հայոց թաղի վրայ և կսկսի հայերուն կոտորել: Կոտորածի մասին սոյոք տեղեկութիւններ տակաւին կը պակսին: Եւրոպիայի հայերը թէ Բ. Գուռը և թէ պատրիարքարանը կոտորածի մասին հեռագրած են: Պատրիարքարանը Սեբաստիայի առաջնորդին հեռագրած է Եւրոպիա մեկնել ճրաց վիճակն ստուգել և տեղեկագրել: Կառավարութիւնը Դիմաքսեանին հրամայած է Մուշի, Եւրոպիայի և Սասնոյ կոտորածի մասին որ և է խնդիր չը յարուցանել. Դիմաքսեանը 2 օր է Բէնի-Գաբու իրեն սուրը քաշված է և պատրիարքարան չիջներ: Դիմաքսեանի այդ վարմունքը դատապարտելի է, դաւաճանութիւն է և կը յիշեցունէ դաւաճան Աշըղեանի ընթացքը: Այս ճգնաժամի ատեն Դիմաքսեանը կամ բացարձակապէս պիտի հրաժարի և կամ հարկաւոր դիմումներն ու պահանջներն ընէ: Այս պարագաներու մէջ լուծութիւնը, անտարբերութիւնը, չեզոքացումը, գործերը ձգել քաշվիլը մասնութիւն է, դաւաճանութիւն է:

Ն Ա Մ Ա Կ Պ Օ Լ Ս Ի Յ

Վ. Պօլիս, 8 Հոկտ.

Ապօրինի պատրիարքական տեղապահ. Դիմաքսեանը կառավարութեան հրամանով մայրաքաղաքիս մէջ գտնվող եպիսկոպոսները յատուկ հրահրագրերով օգոստոս 18-ին ժողովի հրահրած էր սուլթանի տարեդարձի առիթով հաւատարմութեան և երախտագիտութեան ուղերձ մը մատուցանելու համար ի դիմաց ընդհանուր հայ ազգի: Ուղերձի մէջ եպիսկոպոսական ժողովն ի միջի այլոց հրապարակաւ պիտի յայտնէր, որ թէ իրենք և թէ համայն ազգը որ և է մասնակցութիւն չունին տեղի ունեցող քանի մը անկարգութիւններու, աստ և անդ երբեմն-երբեմն կատարված խռովութիւններու հետ, թէ այդ խռովութիւններու հեղինակները քանի մը բաղդախնդիր, հացկատակ, ազգի աչքէն և երեսէն ընկած չարագործներ են, որոնց պատժելը կը պահանջեն իրենք կայսերական արդարախնամ կառավարութենէն:

Տեղապահի հրահրագրերուն եպիսկոպոսներէն ումանք նամակներով պատասխանեցին և ինչ ինչ աբարկութիւններով չնեղկայացան, իսկ ոմանք ներկայացան և, օգտվելով բացակայ եպիսկոպոսներու առիթէն, յայտնեցին, որ առանց միւս եպիսկոպոսներու մասնակցութեան իրենք անկարող են որ և է ուղերձ մատուցանել և պատրիարքական տեղապահն ամօթապարտ ձգելով մեկնեցան պատրիարքարանէն: Այսպէս սուլթանի կառավարութիւնը դարձեալ խայտառակվեցաւ: Եպիսկոպոսներու այս արարքը փառաւոր ապտակ մ'էր թուրք կառավարութեան երեսին: Թուրք կառավարութիւնն այս ձեռնարկի անյաջողութենէն փրփրած՝ անմիջապէս հեռագիրներով դիմեց բոլոր հայաբնակ գաւառներու վայրերուն, որ ամեն միջոց գործ դնեն հայ ժողովրդի կողմէն հաւատարմութեան և երախտագիտութեան հանրագրութիւններ, շնորհակալութեան ուղերձներ կազմեն և մատուցանեն կայսերական գահայից առջև: Այլինները հեռագիրներն ստանալուն պէս փութեալ գործի ձեռնարկած են և ամեն տեսակ, ներքի ու աններքի

միջոցներ գործ դնելով, հանրագրութիւններ կը կազմեն և կուղարկեն Բ. Գուռը: Ապուշ կառավարութիւնը կը կարծէ, թէ այդ բռնութիւններով կազմած հանրագրութիւնները որ և է արժէք, կարեւորութիւն կրնան ունենալ եւրոպական տերութիւններու և եւրոպական հանրային կարծիքի առջև:

Ապօրինի պատրիարքական տեղապահը լինելով այն սխալ կործանիչ և ազգամշտ քաղաքականութեան ներկայացուցիչներէն մէկը, որոնք կուզեն կառավարութեան հետ անոյշ ըլլալ, անոր հետ քաղցր վարվիլ որ և է խնդիր, պահանջ ունեցած ատեն անուշուլթեամբ, խոնարհութեամբ դիմել կառավարութեան և իբր ողորմութիւն, իբր շնորհ խնդրել և ոչ իրաւունք, արդարութիւն պահանջել համարձակ և անվան՝ դարձեալ մի անգամ չարաչար սխալվեցաւ ու պատժվեցաւ: Արդեօք այս վերջին դառն դասէն յետոյ տակաւին պիտի շարունակվի մասնիչ Սիմէօն-բէյի և դաւաճան, ուխտադրութ Սշըղեանի քծած այդ սխալ ազգակործան քաղաքականութիւնը:

—Ապօրինի պատրիարքական տեղապահը կառավարութեանը հաճելի ըլլալու համար, սուլթանի կոյր աչքը քաղցրացնելու համար ամեն շողքորդութիւն, ամեն զոհողութիւն, զիջում ըրաւ, եկեղեցու բեմէն կայսեր կեանաց համար առասպելական փառաբանութիւններ և օրհնութիւններ կարդաց, սուլթանի հայրախնամ կառավարութեան ամեն գովեստներ թափեց, հայ եկեղեցու մէջ թուրքերէն երգ երգել տուաւ, կառավարութեանը համակերպելով՝ տարեդարձի առիթ Սգարեանէն ետքը ներկայացաւ, ազգի դարաւոր իրաւունքը զոհեց և ազգային արժանապատուութիւնը վիրաւորեց, հարուածեց, և այս բոլորն այն յուսով, թէ պիտի յաջողի Ազգային ժողով գումարելու հրաման ստանալ և ըստ սահմանադրութեան օրինաւոր պատրիարքական ընտրութիւն կատարել տալ...

Ք Ր Դ Ա Կ Ա Ն Ա Ր Շ Ա Ի Ա Ն Ք
Դ Ե Ր Ի Կ Ի Վ Ր Ա Յ

Դերիկի մի ուխտաւորից ստացել ենք հետեւեալ նամակը:

Օսմանլուի ոտնձգութիւնները տարածվում են հեռու, շատ հեռու, սահմաններից դուրս, նոյն իսկ ուրիշ պետութեան մէջ:

Հենց ամենից մեծ կասկածոտն ինքը՝ սուլթան Համիդն է, որ նստած ժողովրդի արիւնով կառուցած փառահեղ պալատում, առաւօտից մինչև երեկոյ ահ ու դողով լրտեսում է Բոսֆորը, թէ քանի նաւ անցաւ և քանի հայկական ծպտեալ ապստամբներ կան դրանց մէջ: Նրա անպատմելի կասկածը տարածվում է և Պարսկաստան, և Ռուսաստան, և Եւրոպա: Գազան փաշակուսակալները խօմ լցված են ամբողջովին սուլթանական ցնորական կասկածով: Եւ շատ էլ չմեղադրենք այդ ասիական լպիրջ բռնապետին, նրա երկիրը ներկայացնում է մի մրրկալից ծով, ուր շարունակ ալեկոծութիւն, շփոթ է տիրում: Երկիր, որ լցված է իրաւունքները բռ-

նարարված, տնտեսական դրուժիւնը քայքայված բազմազան տարրերով: Ուր որ մի շփոթ, մի փոքրիկ դէպք պատահի, Համիտից սկսած մինչև փաշան, ծոյլ զաֆտեան ու անվարտիկ «ասկէրը» կոտրած սայլի նման պատէպատ են ընկնում, գլուխները կորցնում, էլ չը դիտեմ, ի՞նչ դիւային թշնամու գնտեր երևակայում:

Այս ամառ Պարսկաստանում, գլխաւորապէս Տաճկահայաստանի սահմանագլխում, մի քանի հայեր և քրդեր սպանվեցան: Յուլիսի սկզբներում պատահեց 5 խեղճ, ճամբորդ տաճկահայատակ քրդերի սպանութիւնը: Մի հեռագիր անցաւ Պոլիս: Անմիջապէս իրարանցում իսկոյն վանայ վալին թուաւ Բաշկալա, նստաւ սահմանագլխին: Ողորմելի գործը տեղի էր ունեցել Դերիկի վանքի հողերից քիչ հեռու, տաճկապարսկական սահմանագլխի մօտ: Բաւական էր այդ արիւնը փաթաթելու Դերիկի մէջ իբր թէ բուն դրած յեղափոխականների վրէժն, ինչպէս այդ սովորութիւն է Տաճկաստանում: Թող ապահով լինեն օսմանլի փաշաները. դրական, իդէալով ներշնչված յեղափոխականը սուր չի բանձրացնի անմեղի, իր նման հարստահարվածի գլխին:

Ատաղած է փաշան, գաղան դարձած: Փրփրած՝ ոտները գետին է խփում, թող հանում: «Դերիկը պիտի քանդվի, հենց վաղը, վաղը. քար քարի վրայ չպիտի մնայ: Հողի հետ հաւասարեցրէք, մուսուլմաններ, սուլթանի ամրն (հրամանն) է, հայ ազատամբների արիւնով ներկված գլուխները վաղն այստեղ պիտի տեսնեմ, կոտորեցէք շներին... Դերիկը 4 տարի է անհանգստացնում է մեզ, դալվաթի (տէրութեան) նամուսը կորաւ, դերիկիցը սուլթանի հաւատարիմ՝ 5 քիւրդին կոտորե՞ն, աւերե՞լ ձեզ եմ ասում, վաղը գլուխներ եմ ուզում...»

Աղբակի բարբարոս քիւրդ-ցեղապետներն ու աղաները, որոնք երկիւղածութեամբ շրջապատել էին փաշային, սարսափահար միմեանց երես էին նայում արիւնկալած աչքերով: քրդերն արդէն այդ յիմար դէպքից կատաղած էին: Վալին մի բան էր անհանգստացնում: Ինչպէս կոտորած անել՝ քանի որ Դերիկը պարսից հողումն է: Սակայն խարդախ սուլթանի ստոր կառավարութիւնն այդ ստոր ճանապարհները լաւ գիտէ:

Վալին առաջարկում է Շիխանների ամենազօրեղ ցեղապետին՝ Մամէին արշաւել հասարակ ասպատակողի անուան տակ, որպէս զն միջազգային խնդիր չծագի, խոստանալով նրան փաշայութիւն և թանկագին ընծաներ: Մամէն յայտնում է, թէ անցեալում իր հայրը Պարսկաստանում 8 հոգով լաւ դիրք բռնելով, հարիւրաւոր պարսիկ զօրքերի դիմադրել և 70 մարդ կոտորել է: Եւ եթէ դերիկցիները քաջ լաւ հրացան ձգող չլինեն, ինչպէս կարող են Դուշմանայ լեռներում, քիւրդերի մէջ վանք պահել այդ պատճառով 100 զօրք տուէք և պատասխանատուութիւնը ձեր վրայ առէք: Տասն օր դրդուելուց յետ, փաշան համոզում է Աղբակի մարզիկների ցեղապետ Շարաֆին, որի ըայեաներից էին 5 սպանված քիւրդերը:

Ամենը և անվեհեր դերիկցիներն արդէն այդ չարագուշակ լուրն առել էին. իսկ ուխտաւորներն զգոյշ էին վարվում, միշտ զինված երթալով վանքը: Յուլիսի կի-

սին մօտ այլ ևս ոչ մի կասկած չմնաց, որ արշաւանքն անխուսափելի է: Գիշեր ցերեկ վանքը լրտեսվում էր, Դերիկի երկու ճանապարհին էլ Բահրի փաշայի սպանազնված քիւրդերով բռնված էր ամբողջ 15 օր: Դրսի հետ յարաբերութիւնը բոլորովին կտրվեց, այլ ևս ոչ մի անցորդ չէր երևում. կատարեալ պաշարման դրութիւն էր երկաբ: ու ձիգ օրեր: Պատահական լրաբերներն անապեղներ էին պատմում. «Շարաֆն այսօր, երեկոյեան դէմ, վաղը, երրորդ օրը կը գայ 50, 100, 500 մարդով»: Մի բուն դերիկցիք տագնապի մէջ են: Վանքի վերին Դերիկ կոչված գիւղի քրդերը սարսափից մի գիշեր տները թողին, փախան, որովհետև վտանգաւոր լուրեր էին առել: Վանքի 3 տուն գիւղացիներից մէկն էլ իր կինն ու երեխաներն առաւ քրդերի հետ փախաւ: Դերիկում մնաց մօտ 35 հողի 4 գիւղացի, 5 միւսան և 12 ուխտաւոր, մնացածը կանայք և երեխաներ:

Ուխտաւորներին վանքի փոխանորդ Սարգիսը պաղատանքով պահեց 5-6 օր, ի նկատի ունենալով վտանգը: Աչքի առաջ ունենալով մօտալուտ արհաւիրքը, գիշերցերեկ զինված պահապաններ է դրվում երեք որոշեալ տեղեր, որոշեալ «պարօրով»: Լրտեսվում է մօտակայ լեռները:

Մի բուն դերիկցիների տագնապը քանի գնում, աճում է: Շրջապատված սահմանադիւսի հսկայ Դուշմանի լեռներով ու խոր-խոր ձորերով, անդունդներով, ընկած աւազակ քիւրդ գիւղերի, մշտական գործող հրոսակների մէջ՝ ամեն մարդ իր գլխից արդէն ձեռք է վերցրած: Ոչ մի Սալմաստեցի չի համարձակվում օգնութեան հասնել:

Իսկ փաշան, նստած սահմանադիւսում, ուզում է բօլբաբական տեսարան սարքել խփում է ոտները գետին, մօրուսը փետում և Դերիկի ասպատակների գլուխները պահանջում:

Ձուր էին պաշարվածներն անհամբեր նայում դիտակով ճանապարհներին. օգնութիւն չկայ, ոչ մի սալմաստեցի հայ չուզեց իր սրբաւայրը պաշտպանելու վեր կենալ, թէև ամենքը գիտէին գալիք վտանգի մասին: Դերիկցիները յոյսերն իրենց վրայ դրին՝ պաշտպանել վանքը մինչև վերջին շունչը: Սկսվեց ուրախ երգերով տենդային աշխատանք. կրում էին շալակով աղիւս ու քար, ցելու շաղախում. երկու օրուայ մէջ երեք փոքրիկ ամրութիւններ շինվեցան, որովհետև փոքրիկ վանքը գուրկ էր որ և է ամրութիւնից:

Յուլիսի 21-ի առաւօտը ամեն մարդ հանգիստ, բայց զինված իր գործին էր: Յանկարծ պահապանը հրացանաձգութեամբ նշան տուեց: Հեռուից երևացին մի խումբ ձիաւորներ և սրարշաւ անցան վանքի արևելեան բլուրները, դէպի վանքի և գիւղի փոքրիկ նախիրի կողմը, որն այդ օրը սովորականից քիչ հեռու և տարաբախտաբար բլրի ետեւին էր: Մի քանի վարկեան ընդհանուր շփոթութիւն տիրեց, բայց շուտով ամեն մարդ իր տեղը բռնեց: Թշնամին երևաց, դա սուլթան Համիդի «Համիդիէ» գունդըն է: Սկսում ենք հրացանաձգութիւնը: Հապա ինչ տեսնենք լաւ է՝ միաժամանակ հրացանաձգութիւն եղաւ քրդերի կողմից: Բայց ինչ գնտակ չէ, այլ կարկուտ, կար-

կուտ է թափվում մեր գլխին: Արակ են անում և արևմտեան, և Հիւսիսային, և արևելեան լեռներից: Ամեն ժայռի, ամեն սարի գլխից ծխի սպիտակ քուլաներ են, որ բարձրանում են դէպի երկինք. գնտակների վզզոցն ու սուլոցն ականջ են խլացնում, անգուծ սարերին արծազանք տալիս: Շրջապատված ենք երեք կողմից բազմաթիւ քրդերով. ճիշտ թուրի մասին ոչինչ չգիտենք: Մեզ թուում է, թէ հազարներով ենք շրջապատված: Սպիտակ քուլաները բարձրանում են ու բարձրանում և աւելի մօտենում: Մենք աշխուժութեամբ պատասխանում ենք: Վանքում իրարանցումը սաստկացաւ մի կողմից երեսաների ճիչն ու աղաղակը, միւս կողմից կանայք ձեռքերն իրար շրպիպացնում, ծնկներին տալիս ու շփոթված դէս ու դէն վազվզում և տալրակներով սև օրուայ համար հաւաքած իւրը, պանիրն ու ալեւրը վանքը բերում շտապով: Աւժժում են մեր գլխի վրայ մուխաննաթ սուլթանի ղրկած զնտակները: Նայում ենք դիտակով հեռու, հիւսիսային բարձր լեռներից հրոսակային խմբերը ճանձի նման իջնում ու իջնում են դէպի մեզ և խոր ձորերում անհետանում... Թշնամին մօտենում է: «Վոտորած, սարսափելի կոտորած... կանայք, օրիորդներ...» մրմնջում էր ամեն մէկը: Շփոթութիւնն ու պանիկան փոքր ժամանակ տիրեց ամենքին: Զիաւորները կատաղութեամբ սլալանում էին մէկ ձորից միւսը, մէկ բլուրից միւսը և մի ակնթարթում մեր աչքից անհետանում: Նրանք միշտ դիմում էին մեր թոյլ կողմը, վանքի վրայ յարձակվելու համար: 100-ից աւել ձիաւորներ, բոլորը 300-400 հոգի, բարձր լեռները բռնած, իսկ մենք, մի բուռը մարդիկ, թուով 21 և ցած տեղում, նրանց ոտների տակ, չորս տեղ դիրք բռնած: Թշնամու մէջ էր նաև Բահրի փաշայի խարդախութեամբ սուլթանի հաւատարմները, այն է՝ սահմանազրկի Խանիկ գիւղի Վորդօնի թուրք հարիւրապետը 50 ծպտեալ զօրքերով: Ի՞նչ էր մնում մեզ անել, — դիրքերից դուրս չգալ և պաշտպանվել մինչև վերջին ընկերոջ մեռնիլը:

«Տղերք, ձեզ մեռնիմ, որդիներս, նախիրը...» բղաւեց լեռնական մայրը: Փչում է դերիկցիների փոքրիկ փողը, երգում ենք «ամենայն տեղ մահը մի է...» Արիւթիւն եկաւ ամենքիս վրայ, տագնապը չքացաւ կորաւ: Քիւրքերը հեռուից շրջապատել են նախիրը և գնտակակոծում են 16 տարեկան նախրապանին ու նրա փոքրիկ եղբորը (11 տարեկան), որն այդ օրը իր քեֆին գնացել էր նախրի մօտ: Ամեն մի դերիկցի դարձել էր տասը, տեղում էին նախրի շուրջը (1 վերստ հեռու) մեր գնտակներն անվզողով, ահա բլուրը շուռ եկան փոքրիկները և վազում են դէպի մեզ մեր գնդակները սաստկանում են, անպատկառ մուխանաթները չեն կարողանում մօտենալ նրանց: Ուրախութեան արցունք է երևում... Ամբողջ մի ժամ չարչարվելուց և մի քիւրդ զօհ տալուց յետոյ, քչեցին նախիրը: Նրանց փափակը այդ մի քանի սևապոչ տաւարը չէր, այլ ուզում էին զբաղեցնել, գրգռել և մեզ դիրքերից դուրս հանել, որ կարողանան յարձակում գործել. խուճախութեամբ ձիաւոր հրոսակները դարան մտած մօտիկ ձորերում, ըստ պատու էին նշանի: Եւ քիչ մնաց յաջողէին: Նախիրը

քշելու ժամանակ մեր ընկերներից երկուսը գլխաբաց քրտնամսած դուրս թուան իրանց դիրքերից և սլացան դէպի նախիրը. որոշած էինք նախրի ետեւից չգնալ և որպէս զի կորստաբեր սխալ չանենք (կարող էին երկուսին հետեւել և ուրիշները), խնդրելով և յանդիմանութեամբ գրգռուածներին ետ դարձրինք: Նախիրը քչեցին: Նրեսաների ողջ գալը մեծ ուրախութիւն պատճառեց: Յ ժամ անդադար սուլում ու սուլում էր դերիկցիների անխարդախ և անշեղ գնտակը... Նրանք պաշտպանում էին ահագին խառնի ձաղանջի դէմ հայի սրբապայքը, Դերիկը, որի հետ կապված են անմոռանալի գործեր... քաղցր յիշողութիւններ... Նրանք պաշտպանում էին հայ կնոջ աղջկայ նամուսը... Ախկոտ, վատ ասպատակները տեսան անդրդուելի անվահներ դիմադրութիւն, նրանց առաջ խաղալը դադարեց: Մենք բոլորովին անվախս էինք: Ապստամբների գլուխ տանողները չուզեցին ձակատ առ ձակատ կռուի բռնել: Առաւօտեան ութ և կեսից սկսվեց կռիւր և կէս օրից մօտ կէս ժամ անցած դադարեց:

Համիդ սուլթանի «Համիդիէ» գունդը քիթ, թունդ քիթ ստացաւ: 400 հոգու հրոսակային խումբը, որը իր ձեռքի տակ ունէր ամեն դիւրութիւն. լեռ, ձոր, քիւրդ գիւղեր, պաշար, մինչև անգամ թուրք զօրք, համարձակութիւն չունեցաւ մի խումբ մարդոց վրայ յարձակվել: Զուր: Միւս առաւօտ լրտեսեցինք մօտակայ լեռները, ոչ ոք չկար, քիւրդերը հեռացել էին ամօթապարտ:

Ահա թէ ինչ ձևերով օսմանեան կառավարութիւնը գեղծում է միջազգային օրէնքները, մնում այլ կառավարութեան հողը, ահա, թէ ինչ նպատակի համար սուլթանը իւր անուամբ «Համիդիէ» քրտական գունդ կազմեց, որի աւազակապետն առանց քաշվելու իրան է նշանակել:

Լսեցինք, թէ նախրից մի եգ գոմէշ սատկել է, լաւ կանի Շարաֆ, եթէ նրա արիւնթաթախ գլուխը ներկայացնի կատաղած փաշային ապստամբի գլխի փոխարէն:

Հարեան քրդերի պատմելով պաշարող քրդերի կողմից վերաւորվել են ոչ թէ Յ, այլ 7 հոգի, բայց այդ ամեն կերպ աշխատում են ծածկել:

— 0 —
Ն Ա Մ Ա Կ Խ Ն Ո Ւ Ս Ի Ց
(Շար. և վերջ)

Այսպէս ժողովուրդն օրհասական վտանգի մէջ կը տաննի, բայց կառավարութիւն Վարինէն Մէհմետ անուն փողիսը ղրկած է ի Խնուս. սա սկսած է աջ ու ձախ ձերբակալել ամեն պատահողի յեղափոխականի անուան տակայսպէս ձերբակալուած են Քաղքիկ գիւղացի Տիրացուեան Արսէն աղայի որդին, Ալէքսան էֆէնտին և եղբոր որդի Մուշեղ երիտասարդն. նոյն գիւղացի Աւէ անուն անձը, Շապատին գիւղէն րէյս Յակոբ և Շահնազար անուն անձինք: Աւերջինս ոստիկանաց յիսնապետի հետ ձի մը սակարկած է 6 ոսկով, իսկ յիսնապետը Յ ոսկի տալով՝ միւս Յ-ը մի առնուր կըսէ, եթէ ոչ կը ձերբակալեմ՝ գրեզ միթէ՞ չգիտեմ, թէ դու ինչ յանցանք ունիս: Նրբ Շահնազարն ունկնդրութիւն չի ըներ սորա խօսքերուն, կը ձերբակալեն և կը նետեն բանտի մի անկիւն:

Ձերբակալված են նոյնպէս Մարտի 13-ի պատանի Աւագ, Խաղի չառուցի Փափիկենց Ղազար, Բերդ աւանի մղդսի Գէորգեան Խաչատուր էֆ., Հարեմենցի Մուրադեան Գաւթի, Պողոս պատուելին, Ձեմուրցի Ալեքսան և այլն: Սոցա յանցանքներն ինչ է, յայտնի չէ: Ասոնցմէ ոմանք վերոյիշեալ փոխի առաջին անգամ գալուն 94 թ. Յունիս արամոյ սկզբները ձերբակալելով՝ թողվեցան, իսկ Մարտ ամսոյ սկզբները կրկին ձերբակալելով՝ դեռ կը չեճեն բանտի մէջ: Կառավարութիւնը կարծես կուզէ դրամական հաշիւ տեսնել սոցա հետ: Բայց սոքա չունին, որ տան և բանտէն ազատին: Այսպէս մէկ կողմէ հայ տարրն անօթութենէ կը մեռնի, միւս կողմէն ալ կառավարութիւնը ձերբակալութիւններ կընէ, երրորդ կողմէն ալ խստիւ հարկահաւաքութեան հրամաններ կարձակէ: Մարտ ամսոյն մի քանի խումբ ոստիկաններ այս և այն գիւղը կը շրջեն հարկ հաւաքելու համար: Թողմուրդն արդէն չքաղորութեան մէջ կը տառապի և անօթութենէ կը նուազի, իսկ ոստիկանք անգթաբար ծեծ, չարչարանք կուտան առանց նայելու հասակը և սեռը: Այսպէս, Ռաջար աղա անուն հարկահաւաք պաշտօնեան երբ Հարեմիկ գիւղը կը հասնի, անլուր հայհոյանքներ կը տեղացնէ: Թողմուրդը այս ու այն գիւղ կը փախչի ապաստանելու: Ռաջար աղան կըսէ. «հրաման արված է ինձ կառավարութենէն, որ ով փախչի, զօրքերն իրենց ձիերով կուղարկվին անոնց տուները և ոստիկանք նոցա կանանց գրկաց մէջ պիտի պառկին, մինչև որ հարկը բերեն: Եթէ չէք հաւատար, ահա դիմեցէք կառավարութեան:»

Գաւթի չառու ձմրան ցուրտերուն, երբ Էլպիս գիւղէն ի Քաղքի կը հասնի, կսկսի հայհոյել կրօն, ազգ, պատիւ, սրբութիւն. ըսելով՝ թէ ա՛յ մատնիչներ, եթէ ձեր պատճառաւ չլինէր, ի՞նչ գործ ունէի այս ձմեռուայ ցրտին այսչափ չարացիք: Այնպէս կը խօսին, կարծես եկած են աղքատ ժողովուրդին հաց բաժանելու և նոցա ցաւերը բառնալու:

Պ Ո Ւ Լ Ա Ն Ը Գ — Նոյեմբ. 15-ին Հասնանցի ցեղապետներէն մին 3-4 ծառաներով Համադալէյցի Հօթոյեան Արէի ջաղացքի վերան գիշերով կը յարձակին թալանելու, բայց ջաղացպան և իր ընկերք, դիմադրելով քրդերէն մին կը վիրաւորեն, որ երեք օրէն վերջ կը մեռնի: Քրդերը վրէժ հանելու համար ամեն օր թէ գիւղի և թէ ջաղացքի վրայ յարձակում կը գործեն: Առանց անձի մնասելու կը յաջողին բաւազանին ոչխարներ ու տաւար տանել:

Նոյեմբ. 25-ին հասնանցի ցեղապետներէն Թէմօյի Իգիթի մարդիկ ըստ իրենց հին սովորութեան Շէրվանշէյի հայերուն մալ կուտան ձրիապէս մինչև գարուն պահելու: Երբ հայերը չեն ընդունիր, ետ կը դառնաս և գիշերով կը յարձակին Թիճրի Չաքոյի տան վրայ և երկու եղբայրներէն մինը կսպանեն և միւսը կը վիրաւորեն: Հասնանցի ցեղապետներէն Թաճտենի եղբայրներէն Սովդին և Էվէյն Աճմու Իսուֆի հետ կը կռվին: Առաջին երկուքը կուռի մէջ կը վիրաւորվին, որոնցմէ Սեդին քանի մ' օր վերջ կը մեռնի: Նոյն կուռի մէջ Թաճտենի Տօրեղբայր Քայրատէ կսպանվի, որոյ գլուխ կտրելով Աճ-

մու Իսուֆի մարդիկ կը տանին նշան կը զարնեն: Երկու կողմէ կսպանվին 13 մարդիկ. 7-ը Թաճտենի, իսկ 6-ը Իսուֆի կողմանէ:

Ահաւասիկ վերոգրեալ տեղեկութիւններէն որոշակի կերևի թէ հայաստանցին ինչպէս մէկ օրուան, մէկ ժամուան մէջ կը զրկվի իր քրտնաթոր աշխատանքի արդիւնքէն: Մեծ տոկոսնութիւն, համբերութիւն և եռանդ է հարկաւոր, որ մարդ երկար տարիների ընթացքով վաստակածը, երբ մի ակնթարթի մէջ կը կորսուեցնէ, նորէն սկսի առանց վհատելու ու յուսահատվելու աշխատիլ: Միթէ յուսահատած չէ հայ աշխատաւորը... սակայն յուսահատը երկու անմիջական եզրակացութեան կը հասնի.— մ ա հ կ ամ ա զ ա ս ու լ թ իւ ն:



Գ Ա Ղ Ք Ա Կ Ա Ն Ն Ե Ր Ի Կ Ե Ա Ն Ք Ի Ց

Մի անգամ, պատմում է ակնատես մի քահանայ, տեսնեմ զառիվայրից իջնում են մերկ գաղթական ընտանիքներ: Քաղաք են մտնում՝ կիսամերկ ծերունի հայրը իր հարսներով, որդկերանցով:

— Ողջն ձեզ, որտեղից էք գալիս, մտեսնալով հարցնում եմ ես գաղթականներին:

— Օրհնեա՛ տէր, տէր հայր, լսվում է դալիացած ծերունու ձայնը: Ալաշկերտից ենք գալիս, գաղթականներ ենք:

— Այդ ի՞նչ է շալակիդ բեռը, կրկին հարցնում եմ ես:

— Երկու կոտ ցորեն է, տէր հայր, քնացի տուն, օղլուշաղիս բերելու, այս ցորենն էլ շալկեցի, հետս բերի... — Իսկ քո բեռինը ի՞նչ է, հարցրի ջահել հարսին, որ ցրտից կսպտած, մարած աչքերով ղխակոր կանգնած էր ծերունու կողքին: Լուրթիւն: Կրկնեցի հարցս.

դարձեալ լուրթիւն: Ամբողջ ընտանիքը շփոթութեան մէջ է. ես սկսեցի համոզել նրանց.— Ասացէք, ինձնից ի՞նչ էք քաշվում, ես ձեր խոստովանահայրն եմ... Մի վախենաք, ծխախոտ, կամ թէյ խօ չէ՞: — Եւ, երբ դարձեալ մնացի անպատասխան, մտեցայ շշկված կնոջ (խեղճ, խեղճ կին), իջեցրի ուսից բեռը, բաց արի և... սարսափած յետ քաշվեցի: Երկու ծծկեր երեխաների սառած դիակներ էին մօր գրկում... Ցարայ, հողին յանձնեցի:»

Մի ուրիշ գաղթական հետևեալ սոսկալի դէպքն է պատմում, որ տեղի է ունեցել իրան մօտիկ բարեկամի ընտանիքի մէջ:

— Գիշեր է, սաստիկ ցուրտ. հասել ենք սահմանագլուխը: Բարձրացել ենք Ջիվինի ձորից և մի քանի քայլ է մնացել մինչև սահմանը: Ի հարկէ գաղտնագողի ենք անցնում, լսել ենք, որ կազակներն առանց անցազրի չեն թողնում անցնել սահմանը: Ուժասպառ բարձրանում ենք լեռների լանջերով: Մեզ հետ են կանայք, երեխաներ: Ամբողջ օրը ոչինչ չենք կերել: Յանկարծ հեռուից ձիաւորներ երևացին.— գիշերապահ կազակների խումբը: Ծծի երեխան լալիս է ցրտից, քաղցից: Մայրը սեղմում է նրան իր կրծքին, տաքացնում է, — բայց իզուր: Ծծիը գնում է բերանը, — կաթ չկայ, չորացել է, երեխան աւելի է բղաւում... —

կազակները մտնենու՞մ են, կարող են լսել, արգելել: Երեխան շարունակում է մղկտալ հալու մաշ ձայնով: Կորուստն անխուսափելի է: Ի նչ անէ տառապեալ մայրը: Ամբողջ ընտանիքն ազատելու, յետ դառնալու վրտանգը հեռացնելու համար, նա վճուում է զըզկել իր ծծկեր երեխայից, նետելով նրան ժայռից ցած...»:

Գաղթականների կեանքից այս երկու բնորոշ նմուշները, որ դնում ենք այստեղ պարզ ցոյց են տալիս այն դրուժինը, այն կեանքը, որ տարել է հայ գաղթականը՝ այդ հալածեալն իր հայրենիքից, իր հողից: Նա իր գոյութիւնը պահպանելու համար ի՛նչ զոհողութիւն միայն յանձն էլ անել.— մայրն իր կենդանի երեխային ժայռից գլորում է... ահա՛ հայ գաղթականի կեանքը: Խղճում էք, թէ սարսափում է՞, խղճացէ՞ք ձեզ, որ միայն գիտէք ասել խօսել... *Կրտսեմն զբազմաբնակ*

Կ Ա Խ Ա Ղ Ա Ն Բ Ա Ղ Է Շ Ո Ւ Մ

Բաղէշի արիւնարբու դատարանը կախաղան բարձրացրեց Արարենիս գիւղացի Մարգար վարժապետին:

Նախ քան կախաղանի մասին խօսելը, ասենք մի քանի խօսք, թէ ով էր այդ Մարգարը:

Դեռ ևս 1890 թ. քրդերը փախցնում են Արարենիս գիւղից մի երիտասարդ և գեղեցիկ հարս: Սարկացած տաճկահայի պատուասիրութիւնը վաղուց տափակել բթացել է. իշային համբերութեամբ նա տանում է ամենխայտառակ անպատուութիւններ, ամենաստոր ու ծանր զրկանքներ: Այս անգամ էլ հայերը համբերեցին, բայց ոչ ամենքը: Արժապետ Մարգարն իր մի քանի ընկերների հետ ընկան քրտերի ետևից, յարձակվեցին նրանց վրայ, մի քանիսին վիրաւորեցին, երկուսին սպանեցին և հարսը յետ բերելով տիրոջն յանձնեցին:

Ի հարկէ, այդ բանից յետոյ Մարգարը էջր կարող մնալ Տաճկաստանում: Նա փախաւ և ապաստան գտաւ Կովկասում, որտեղ նա մի քանի տաճկաստանցիների հետ վարժվում էր զէնք գործածելու արհեստի մէջ:

1891 թ. քն գարնանը Մարգարը մտաւ «Դաշնակցութեան» խմբից մէկի մէջ, որը պէտք է զէնք անցկացնէր Մուշ և մի քանի այլ յանձնարարութիւններ կատարէր: Խումբն յաջողութեամբ գլուխ բերեց իր դործը և թէ ինչ սրտագին, մտերմական ընդունելութիւն էր գտնում տեղական հայերի կողմից դրա մասին գըրված է իր ժամանակին:

91թ. աշնանը Մարգարին մենք կրկին տեսնում ենք Կովկասում, որտեղից նա պատրաստվում էր հռչակաւոր Արաբոյի խմբի հետ նորից անցնել Տաճկաստան: Գիշ յետոյ նա արդէն իր սիրած Խնուսում և Մշուսն էր, ուր շարունակում էր իր անխնջ քարոզչութիւնը, իր իսկական վարժապետութիւնը: Բայց դըժբաղդաբար նրա այդ գործունէութիւնն երկար չտևեց: Նոյն ձմեռը նա ձերբակալվեց Աւգուստ գիւղում պատահած յուզման միջոցին: Մարգարը բանտարկվել էր նոյն

գիւղացի մի գծուծ հայի ամբաստանութեամբ, որի ասելով՝ գիւղի չափուշին հրացանով գնտակահար անողը Մարգարն է եղել:

Ամբողջ մի տարի Բաղէշի բանտերի խորշերում տանջելուց յետոյ, դատարանը նրան դատապարտում է, առանց կարողանալու հաստատել փաստօրէն նրա յանցանքը: Բայց մի՞թէ տաճկական դատարանում օրէնք, արդարութիւն կայ, մի՞թէ տաճկական դատարանի համար փաստեր են անհրաժեշտ Մարգարի նման մարդկանցից ազատվելու համար... Դատարանը դատապարտեց կախաղանի: Նա պէտք է կախվէր Բաղէշում, բայց հրապարակի վրայ, որպէս խրատ ու սարսափ մնացած յեղափոխականներին:

Ահա թէ ինչպէս է նկարագրում մեր թղթակիցը Մարգարի վերջին ըոպէսները.—

«Երբ Մարգար կը հրաւիրվի ի կախաղան, երեսնամեայ երիտասարդն պարզ անխուով կը դիմէ դէպի մահ և կանգնած աթոռի վրայ, կախաղանի տակ, կը դառնայ դէպի յաւիտեան բազմութեան և կը պոռայ. «Հայեր, մի վհատիք, քաջ դիտցէք, որ այլ ևս հասած եմք մեր նպատակին: Թէև ես կը մեռնիմ, բայց դուք պիտի ապրիք: Միայն այն երջանիկ ժամանակ զիս ալ չմոռնաք: Եթէ խանդակաթ այցելուներ ունենամ գերեզմանիս շուրջը, ոսկերքս ալ կը հրձվին ու կը խայտան:»

Երեսնամեայ երիտասարդի գլուխը մտնում է օղակի մէջ, դահիճը քաշում է ոտքերի տակից աթոռը: Մի կարծ խռնուց, ոտքերի և կապած թևերի անկանոն մի երկու թափահարութիւն և... ամեն բան վերջացած է արդէն: Կապտած դիակը կախ է ընկած պարանից, բայց կրծքով ու վզով, իբրև յաւիտեանական վրէժխնդրութեան նշան, իբրև բողոք ստոր ընկալութեան դէմ:

Մի աստղ ևս մարեցաւ, մեր յեղափոխական փշոտ ասպարէզից մի անձնագոհ ևս դուրս ընկաւ: Բայց քանիսը ծնվեցին միմիայն օղակից կախ ընկած, Մարգարի ճոճացող դիակի ազդեցութեան տակ... *Խումակ*

Մեր ծրագիրը լոյս տեսաւ առանձին գրքով:

- * * *
- Նուիրատուութիւնների ցուցակ.—
- Օր. Խ-ից 68ր. Գ. Ահս-ից 364ր. Բ. Լ. Թ.-ից 10ր.
 - Բ. Ան.-ի միջ. 340ր. Պ.-ից կրակ Օգ. 82ր. Բ. Բնկ-ից 100ր.
 - Կայծիկ խմբ.-ից 13ր. Նոյն 95ր. Ահսուհի 51ր. 95կ.
 - Ջալալ. Խ-ից 14ր. Լխ.-ից 65ր. Մաթարից 15ր. Բգ.-ից 50ր.
 - Գեր. Աերիս. ք.-ից 8: Ա.-ից 30ր. Գ. Խ-ից 40 ֆր.
 - Օր. Մկոնից 20 ֆր. Պոլսից Հայկ Արամից 10 ֆր. և 20դր.
 - Շա.-ից 4.-ից 5 միկ: Եր Խարիսխ խմ. 41ր. 57կ.
 - № 10-ում տպագրած՝ Բգ.-ից 600ր., 200ր. ստացվել են Պ. միջոցով Երն. 100ր.
 - Փարհարի միջոցով Ա. ընդօրոյում նոյն ընդօրոյում ստացված են՝ Բգ.-ից 150ր., Յղ.-ից 50ր.

Դաշնակցութեան անձանութներից խնդրվում է թըրթակցութեան և նուիրատուութեան համար դիմել: L. Boole, 15, Augustus Rd. Hammersmith, W. London.